

Fuat Sezgin'e Göre Antik Yunan İle Modern Coğrafyacılık Arasında Bir Kayıp Halka Olarak Yâkût el-Hamavî

Yâkût el-Hamavî as a Lost Link Between Ancient Greece and Modern Geography According to Fuat Sezgin

Hakan KALAYCI*

Öz

Coğrafya tarihi ister Türkiye'de ister dünyada ele alınan şekliyle olsun genelde antik Yunan'da meydana konan coğrafi çabaları Rönesans ile birlikte modern döneme bağlama eğilimindedir. Aradaki dönemde, özellikle de batı dışı toplumlarda yaşanan matematiksel coğrafya, kartografya ve kozmografya sahasındaki gelişmeler coğrafya tarihinde hak ettiği ilgiyi görememektedir. Fuat Sezgin ise bilimsel hayatının neredeyse tamamını aradaki bu boşluğu kapamaya adanmıştır. Fuat Sezgin'e göre Yâkût al-Hamavî ve İslam dünyasında neşet eden yüzlerce alim antik Yunan'daki coğrafya düzeyi ile 16. yüzyılda bir anda Avrupa'da ortaya çıkan coğrafya biliminin gelişim düzeyi arasındaki farkı anlayabilmek açısından kilit önemdedir. Bu bağlamda Yâkût al-Hamavî'nin *Mu'cam al-buldân* adlı eseri batı dışı dünyadaki coğrafyanın gelişmişlik düzeyini göstermesi açısından önemli bir örnektir. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan yaklaşık 4 bin sayfalık coğrafya sözlüğü gerek seleflerinin günümüzde kayıp olan eserlerinden yaptığı alıntılarla gerekse de meseleleri ele alışındaki ihtimamı ile üzerinde durulmayı hak etmektedir. Yâkût al-Hamavî ve eseri *Mu'cam al-buldân* eksikliklerine rağmen meydana geldiği kültür çevresinde coğrafya biliminin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önemli bir örnektir. Coğrafya, bilimin küresel bir bilgi üretme süreci olduğunu gösteren önemli bir bilim dalıdır. Dolayısıyla bu bilimin tarihi kayıt altına alınırken coğrafyacıların ortaya koydukları bağlı buldukları kültür çevrelerinden bağımsız olarak nazara alınması aynı zamanda Fuat Sezgin'in bilimsel mirasına sahip çıkmak demektir.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, Yâkût al-Hamavî, Mu'cam al-buldân, Coğrafya tarihi

ABSTRACT

The discipline of the history of geography, both in Turkey and worldwide, usually tends to attribute modern geographic knowledge to geographical studies in ancient Greece via the Renaissance. Developments in mathematical geography, cartography and astronomy especially in non-Western societies during the interim period have not received the attention they deserve. Fuat Sezgin devoted almost all his scholarly life to fill this gap. Yâkût al-Hamavî and hundreds of other scholars from around the Crescent are indebted to him for his crucial understanding of the void between the level of geography in ancient Greece and the level of progress in the science of geography which suddenly emerged in 16th Century Europe. In this context, despite its deficiencies, Yâkût al-Hamavî's *Mu'cam al-buldân* is a notable example of that sophistication in geographical knowledge in the non-Western world. Written in the last quarter of the 13th Century, the 4,000-page glossary of geographical terms is worth emphasis both for the citations from its predecessors which have not reached the present day and for the rigour in dealing with the subjects. Since geography is indicative of science being a process of production of universal knowledge, regarding geographers independent of their respective cultural domains in recording the history of geography will also mean honouring the legacy of Fuat Sezgin.

Keywords: Fuat Sezgin, Yâkût al-Hamavî, Mu'cam al-buldân, History of geography

Başvuru/Submitted: 15.01.2019 **Kabul/Accepted:** 14.05.2019

* **Sorumlu yazar/Corresponding author:** Hakan Kalaycı (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İstanbul, Türkiye, E-posta: h_kalayci@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-0969-4059

Atf/Citation: Kalayci, H. (2020). Fuat Sezgin'e göre Antik Yunan ile modern coğrafyacılık arasında bir kayıp halka olarak Yâkût el-Hamavî. F. Başar, M. Kaçar, C. Kaya & A. Z. Furat (Eds.), *The 1st International Prof. Dr. Fuat Sezgin Symposium on History of Science in Islam Proceedings Book* (s. 93-96) içinde. <https://doi.org/10.26650/PB/AA08.2020.001.008>

Giriş

Coğrafya tarihi ister Türkiye’de ister dünyada ele alınan şekliyle olsun genelde antik Yunan’da meydana konan coğrafi çabaları Rönesans ile birlikte modern döneme bağlama eğilimindedir. Aradaki dönemde, özellikle de batı dışı toplumlarda yaşanan matematiksel coğrafya, kartografya ve kozmografya sahasındaki gelişmeler coğrafya tarihinde hak ettiği ilgiyi görememektedir. Örneğin Erol Tümertekin’in kaleme aldığı ve Nazmiye Özgüç tarafından güncellenen *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar* adlı eserde modern coğrafyanın doğuşu çok geniş bir şekilde ele alınırken batı dışı Çin ve Arap-İslam kültürlerinin bu bilime yaptığı katkılar bir kaç sayfa olarak “uzak geçmiş” adı altında anılmıştır (Özgüç ve Tümertekin, 2014, s. 40–49). Halbuki zamansal olarak uzak olmaları bu kültür çevrelerinde başka pek çok bilim sahasında olduğu gibi coğrafyaya da kayda değer katkılar yapılmadığı manasına gelmez. Ayrıca bu çalışmalar antik Yunan’daki coğrafya düzeyi ile 16. yüzyılda bir anda Avrupa’da ortaya çıkan coğrafya biliminin gelişim düzeyi arasındaki farkı anlayabilmek açısından kilit önemdedir. Batı dışı söz konusu bu coğrafya çalışmaları son iki yüzyıldır oryantalistlerin yoğun çabalarıyla neredeyse eksiksiz olarak modern bilimin hizmetine sunulmuştur. Dolayısıyla ilgi görmemeleri ulaşılamaz olmalarından kaynaklanmamaktadır. Bilim her ne kadar objektif olma iddiasıyla da yola çıkmış olsa bilim yapanların kimliğinden tamamen de bağımsız olmaktadır. Bu durumda Türkiye gibi batı ile doğu arasında köprü vazifesi gören bir ülkeye coğrafya tarihindeki bu boşluğu doldurmak için daha çok görev düşmektedir.

Bu bağlamda Yâkût al-Ĥamawî’nin 13. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme aldığı yaklaşık 4 bin sayfalık coğrafya sözlüğü gerek seleflerinin günümüzde kayıp olan eserlerinden yaptığı alıntılarla gerekse de meseleleri ele alışındaki ihtimamı ile üzerinde durulmayı hak etmektedir. Merv ve Harezm’deki kütüphaneleri Moğol istilasından önce ziyaret eden son alimlerden biri olması iktibaslarının ehemmiyetini arttırmaktadır. Aynı zamanda *Mu’ğam al-buldân* adlı eser batı dışı dünyadaki coğrafyanın gelişmişlik düzeyini göstermesi açısından da önemli bir örnektir. Coğrafya biliminin 18-19. yüzyıldaki batılı öncülerinin eserden haberdar olup olmadıkları ise araştırılması gereken bir konudur.

1. Hayatı

Abū ‘Abdallāh Yâkût b. ‘Abdallāh ar-Rūmī al-Ĥamawī 574/1178 ya da 575/1179 yılında Anadolu’da Rum bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocuk yaşta Müslümanlara esir düşmüş ‘Askar b. İbrâhîm adlı Bağdatlı bir tacire satılmış ve onun tarafından yetiştirilmiştir. Ĥamawî nisbesini de efendisinden almıştır. Yâkût gençliğinde efendisinin hesaplarını tutmuş, daha 14 yaşından itibaren efendisi adına ticaret seyahatlerine katılmış bu sayede birçok beldenin yanı sıra Basra körfezinin güneyindeki Kiş adasını birçok kez ziyaret etme imkanı bulmuştur. 596/1200 yılında Yâkût ve efendisi ‘Askar b. İbrâhîm’in araları açıldığı için bir süre görüşmemişlerdir. Efendisiyle barışmalarından bir süre sonra efendisi vefat etmiştir. Yâkût bu dönemde hayatını müstensihlik, tacirlik ve kitap ticareti yaparak kazanmıştır. Hiçbir yerde uzun süre kalmamış, Kuzey Arabistan, İran ve Mısır’ın ticaret ve kültür merkezlerini ziyaret etmiştir. F. Wüstenfeld’in (1864, s. 397) tespit ettiği üzere Yâkût’un bu dönemde ziyaret ettiği belde sayısı, *Mu’ğam al-buldân* ve *al-Muštariĥ*’deki kendi ifadelerine göre, yaklaşık 170’dir. 610/1213 yılında Tebriz’e, bir yıl sonra da Suriye ve Mısır’a gitti. Şam’da 613/1216 senesinde bazı kimselerle yaptığı bir tartışma sonucu Şam’ı terk etmek zorunda kaldı. Önce Halep’e oradan da Musul’a kaçtı. Musul’dan da Erbil’e gitti. Bu kaçıışı Horasan ve Merv’e kadar devam etti. 615/1218 senesinde Harezm’e geçti. Gittiği her yerde bulunan kütüphane ve medreseleri ziyaret eden Yâkût bu seyahatleri esnasında yazmayı düşündüğü eserleri için gerekli malzemeleri gezip gördüğü şehirlerde toplama fırsatı bulmuştur (Çetin, 2013, s. 2). Moğolların saldırıları üzerine 616/1219 yılında her şeyini geride bırakarak Merv’i terk etmiştir. 617/1220 senesinin Recep (Eylül) ayında Musul’a ulaşmıştır. Musul’da zor şartlar altında yaşayan Yâkût, Halep’te bulunan vezir Ġamāladdīn Ibn al-Qiftī’ye bir mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur. Aldığı bu yardım sayesinde önce Sincar’a sonra da 619/1222 yılında Halep’e intikal etmiştir. Orada yaklaşık iki yıl ikamet ettikten sonra tekrar Musul’a dönmüştür. Burada 20 Safer 621/13 Mart 1224 tarihinde ünlü coğrafya lügati *Mu’ğam al-buldân*’ı tamamladı. Yâkût bundan sonra Mısır’a bir yolculuk yaptı. 625/1228 yılı başlarında Halep’e geri döndü ve eseri üzerinde son çalışmalarını yapmaya başladı. Yâkût, bu eser üzerinde 611/1215 yılından 626/1229 yılları arasında, ölümünden az öncesine kadar çalışmıştır. (Çetin 2013, s. 3). Vefatından sonra tüm kütüphanesi ve eserlerinin Bağdat’taki bir kütüphaneye bağışlanmasını istemiştir.

Görünüşe göre Yâkût'un seyahat döneminde ziyaret ettiği dört şehir ilmi oluşumu ve çalışmaları için özel önem taşımaktadır. Bunlar eğitim aldığı Bağdat, yaklaşık 3 yıl (Hicri 614-616 arası) (Sezgin, 2010, s. 31), yaşadığı, zengin kütüphanesinde *Mu'ğam al-buldân*'ın planını hazırladığı ve ön hazırlıklarını yaptığı Merv (Sezgin, 2010, s. 32), yazarlık faaliyetlerini devam ettirmek için sıklıkla ziyaret ettiği ve *Mu'ğam al-buldân*'ın yazmasını tamamladığı Musul, son olarak da, ziyaretlerinde aynı zamanda bir alim de olan devlet adamı Ğamâladdîn Ibn al-Qifî'nin teveccühünü kazandığı, (Şulul 2008, s. 150) kütüphanesinde coğrafya eserinin çalışmalarını sürdürdüğü ve tamamladığı Halep'tir. Yâkût 20 Ramazan 626/12 Ağustos 1229'da Halep'te bir anda vefat etmiştir.

2. Eseri

Yâkût al-Ħamawî aslen edip ve dilbilimcidir. Edebiyat sahasında aralarında *İrsâd al-arîb* ve *Mu'ğam al-udabâ'*'nın da bulunduğu bir dizi önemli eser kaleme almıştır. Adı geçen eserler bu sahada elimizdeki en önemli örneklerdir. Coğrafya sözlükleri sahasındaki ilgisinin türünleri olan *al-Muštariĸ wađ'an wa-l-muħtalif şaq'an* ve *Mu'ğam al-buldân* adlı eserler de günümüze ulaşmıştır. *Al-Muštariĸ wađ'an wa-l-muħtalif şaq'an* adlı eseri aynı coğrafi adı taşıyan yerleri incelemektedir, 623/1226 yılında kaleme alınmıştır. *Mu'ğam al-buldân* ise bilinen en kapsamlı coğrafya sözlüğü olma özelliğini 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür (Sezgin, 2010, s. 32). İstanbul Üniversitesi'nde uzun yıllar görev yapmış Oskar Rescher'e göre "Yâkût al-Ħamawî'nin, Wüstenfeld tarafından büyük bir çabayla yayınlanmış olan *Mu'ğam al-buldân* adlı eseri şüphesiz ortaçağın Müslüman müellifler tarafından ortaya konmuş en büyük ve en önemli coğrafya kaynak eseridir." (Rescher, 1928, önsöz). Söz konusu eser İslam dünyasında 2./8. yüzyıldan itibaren aralıksız olarak gelişen bu türdeki yazının zirvesini işaret etmektedir. Yâkût'ta bu sahada ortaya konan eserlerin büyük bir kısmını tanımaktaydı ve eserinin önsözünde bunları anmıştır (Wüstenfeld, 1866, s. 7–12) Müellif bu bağlamda Abū 'Ubaid al-Bakrî'nin *Mu'ğam ma sta'ğam* adlı eserinin tüm çabalarına rağmen bir nüshasını ele geçirememiş, olmaktan esefle bahsetmektedir. Kendi ifadelerine göre Yâkût sözlüklerdeki malzemeleri bir araya getirmiş, düzenlemiş, düzeltmiş ve genişletmiştir (Sezgin, 2010, s. 32). Bununla birlikte coğrafya sözlükleri Yâkût'un tek kaynağını oluşturmaz. Müellif bunlardan hariç olarak bir dizi betimsel yerel coğrafya, matematiksel coğrafya eserinden ve seyahatnamelerden istifade etmiştir. Ayrıca döneminin İslam coğrafyasında bilimsel konuları dahi nazımla ifade etmek adet olduğundan, eserinde ele aldığı maddeler için yaklaşık 5 bin şiirden de alıntı yapmıştır (Wüstenfeld, 1866, s. 11). "Seleflerinin eserlerini günümüze aktarması açısından Yâkût'un *Mu'ğam al-buldân* adlı eseri şüphesiz çok kayda değer bir örnektir. Ayrıca Arap müellifler arasında hiçbirinin onun kadar çok yazılı kaynağa erişimi olmadığını ve aynı zamanda titizlikle ve eleştirel bir bakış açısıyla çalışmadığını iddia edebiliriz." (Heer, 1898, s. 1–2) Lakin Yâkût, Batlamyus coğrafyasından ve Halife Memun'un kurduğu komisyonun vücuda getirdiği coğrafyanın betimsel kısmından habersiz görünmektedir. Batlamyus adına yaptığı alıntı ise muhtemelen İsa'dan sonra 8. yüzyılda kaleme alınmış (Sezgin 2007, s. 205–209) astroloji coğrafyasına dair düzmece bir eserdendir. Me'mun coğrafyacılarının eserinden ise sadece bir tabelanın bir kısmını Abū 'Aun Ishâq b. 'Alî adlı bir kimse tarafından düzenlenmiş halde kaynak olarak kullanmıştır (Sezgin, 2007, s. 299–300).

Yâkût, eserinde sözlük kısmına geçmeden evvel coğrafya teorileri ve coğrafyanın meselelerine dair okuyucuya beş bölüm halinde ön bilgi sunmuştur (Sezgin, 2010, s. 33) İlk bölüm yer küreyi dış şeklini ele almaktadır. İkinci bölüm yeryüzünün yaşanan kısmının yedi iklime bölünmesi meselesi ile Kible'nin tayin edilmesine dairdir. Üçüncü bölüm coğrafya terimlerini ele alır. Dördüncü bölümde fethedilen ülkelerin hukuki ve mali sorunları ele alınır. Yâkût beşinci bölümde ise coğrafya tarihi ile ilgili haberleri bir araya getirmiştir.

Kitabın ana kısmını ise yaklaşık 3500 sayfadan müteşekkil coğrafya sözlüğü oluşturur. Eser etnoloji, matematiksel ve tarihi coğrafya ile beşerî coğrafya açısından paha biçilemez bir kaynak hüviyetindedir. "Bu eser sadece tarihi coğrafya açısından bir kıymet ifade etmez, aynı zamanda 7. ila 13. yüzyıl arasında yaşamış olan başta müslümanlar olmak üzere pek çok topluluğun kültür ve din tarihi, folklor, etnolojisi hakkında verdiği bilgilerle de değerlidir." (Rescher, 1928, önsöz). Elimizdeki ilgili kaynaklarda var olan bilgilere göre Yâkût, seleflerinin geleneklerini terk ederek kendini sadece İslam ülkeleriyle sınırlamamıştır. Bundan dolayı Yâkût, beşerî coğrafya kaynaklarına ve seyahatnamelere dayanarak gayrimüslim ülkeler hakkında Arapça olarak bilgi veren ilk müelliftir. Bu noktada hatırlatmak gerekir ki al-Bakrî'nin kapsamlı sözlüğü

Yâkût'tan yaklaşık 150 yıl önce kaleme alınmış ve sadece Arabistan'a dairdir. Michele Amari'nin (Sezgin, 2010, s. 33) de önceden tespit ettiği üzere Yâkût, Abû 'Alî al-Hasan (yaklaşık 440/1050) ve Ibn al-Qattâ'nın (ö. 515/1121) Sicilya'ya dair günümüze ulaşmayan eserlerini iktibas eden tek müelliftir. Ayrıca Fuat Sezgin'in (2010, s. 33) Christian Friedrich Seybold'tan aktardığına göre Yâkût'un Korsika, Malta, Lombardiya ve Kalabriya'ya dair verdiği malumatlar dönemi için büyük bir öneme sahiptir. Yâkût, İslam dünyasının doğusunda yaşadığı ve seyahatlerini bu bölgede gerçekleştirdiği için İslam dünyasının doğusu hakkında batısına göre daha çok bilgi edinebilmiş, ve eserine de bu şekilde yansımıştır.

Yâkût'un sözlüğünde kaynak olarak kullandığı tarih ve coğrafya kitapları inceleyen Friedrich Justus Heer, Yâkût'u aşağıdaki sözleriyle kendi döneminin ilerisinde görüyordu.

“Yâkût sadece ele aldığı malumatın çokluğuyla ilgi çekmez bundan daha fazla olarak elindeki malzemeyi büyük bir titizlikle ve eleştirel şekilde işlemesi ona karşı bir saygı uyandırmaktadır. Birbirine zıtta olsa aynı konu hakkındaki farklı bilgileri çağdaşlarının çoğunun yaptığı gibi yan yana koymakla kalmaz hangi bilgiyi daha tutarlı bulduğunu açıklar, şahsen bilmediği ve kendisine de makul gelmeyen meseleleri ise açıkça vurgular. Döneminin kozmografyacıları harikalara ve ilginç adetlere ilgi duyar ve bunları en küçük bir şüphe duymaksızın aktarırken Yâkût'ta böyle bir yaklaşım görülmez, o bu tür malumattan kaçınarak sadece ilginç ve önemli olan konulara yoğunlaşır.” (Heer, 1898, s. 3)

Rescher, Sezgin ve Wüstenfeld'in benzer olumlu yaklaşımlarına karşın 21. yüzyıl penceresinden bakıldığında Yâkût'u bazı konularda eleştirmek mümkündür. Bu konuyu ele alan Faruk Toprak'a (2004, s. 175–180) göre Yâkût'un eseri bugün dahi tarihçiler, dil bilimciler, coğrafyacılar nezdinde önemli bir kaynak olmakla birlikte çeşitli noktalardan eleştiriye açıktır. Bu eleştiriler beş grup altında toplanabilir: 1. Bazı yerler hakkında ayrıntılı bilgi verilirken bazı beldeler çok kısa bir şekilde geçiştirilmiştir, 2. Yer adlarının kökenleri hakkında verilen bilgilerde bariz hatalar görülmektedir, 3. Kitab-ı Mukaddes'e vakıf olmadığı için gayrimüslim toplulukları yorumlarken yetersiz kalmıştır, 4. İrkî taassuba sahiptir, özellikleri Türkler için ağır ifadeler kullanmıştır, 5. Eserde hurafe ve mitolojik bilgiler gerçeklerle iç içe verilmiştir.

Sonuç

Yâkût al-Hamawî ve eseri *Mu'ğam al-buldân* eksikliklerine rağmen meydana geldiği kültür çevresinde coğrafya biliminin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önemli bir örnektir. Coğrafya, bilimin küresel bir bilgi üretme süreci olduğunu gösteren önemli bir bilim dalıdır. Dolayısıyla bu bilimin tarihi kayıt altına alınırken, coğrafyacıların ortaya koydukları, bağlı buldukları kültür çevrelerinden bağımsız olarak nazara alınmalıdır.

Kaynakça / References

- Çetin, S. (2013). *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Buldân adlı eserinde Kürtler*. (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Diyarbakır.
- Heer, F. J. (1898). *Die historischen und geographischen Quellen in Jâqût's Geographischem Wörterbuch*. Strazburg.
- Rescher, O. (1928). *Sachindex zu Wüstenfeld's Ausgabe von Jâcût's "mu'ğam al-buldân" (nebst einem alphabetischen Verzeichnis der darin angeführten Werke)*. Stuttgart (Tekrar basım, *Islamic Geography* 224, 117–228).
- Sezgin, F. (2007). *Geschichte des Arabischen Schrifttums, Vol. XIII, Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und Ihr Fortleben im Abendland, Autoren*. Frankfurt a. M.
- Sezgin, F. (2010). *Geschichte des Arabischen Schrifttums, Vol. XV, Anthropogeographie Teil 2*. Frankfurt a. M.
- Şulul, K. (2008). İslâm Coğrafyacılarından Yâkût B. Abdillâh El-Hamavî'nin (ö. 626/1229) Mu'cemü'l-Buldân'ına göre Silvan (Meyyâfârikîn). *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 19, 149–159.
- Özgüç, N. ve Tümertekin E. (2017). *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitapevi.
- Toprak, M. F. (2004). Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Buldân adlı eserine eleştirel bir bakış. *Ekev Akademi Dergisi*, 8(21), 173–181.
- Wüstenfeld, F. (1864). Jâcût's Reisen, aus seinem geographischen Wörterbuche beschrieben. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Leipzig), 18, 397–493.
- Wüstenfeld F. (1866). *Jacut's geographisches Wörterbuch*. Leipzig.